

ERKEN DÖNEM ARAP-İSLÂM EDEBİYATINDA 'TÜRK' TASAVVURU

MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞÇI
(Marmara Üniversitesi)

Türkler ve Araplar anayurtlarını terkederek daimî bir hareketlilik ve faaliyet içerisinde bulunmuş ve insanlık tarihinde önemli izler bırakmış kavimlerdir. Tarih sahnesine çıktıkları coğrafi bölge ve ırkî özellikleri bakımından birbirlerinden çok farklı olan bu iki kavim, İslâmiyet'in doğuşuyla beraber siyasî ve kültürel ilişkilere girmiş ve zamanla birbirlerini daha yakından tanırlar hale gelmiştir. Tarihî süreç içerisinde aynı medeniyet dairesi içerisinde bulunan bu iki kavmin İslâmiyet öncesi dönemde birbirlerinin içtimaî muhayyilelerinde kayda değer bir iz bıraktıkları pek söylenemez. Ancak Türkler'in İslâmiyet'i benimsemeleri ve özellikle de siyasî arenada giderek artan bir rol oynamalarına paralel olarak, Arap kültüründe önemli bir yer buldukları görülmektedir. İmaj değişimi veya çeşitliliği diyebileceğimiz bu ilk tanışma dönemine ait kayıtlar, Türkler'in İslâmlaşma süreci ve bu esnada geçirmiş oldukları kültürel değişimin kavranmasına da katkıda bulunacak cinstendir.¹

Başlangıcından Türk hakimiyeti olarak adlandırılan döneme kadar (836) Arap kültüründe oluşan Türk tasavvuru bu yazının konusunu oluşturmaktadır.² Tarihî süreç içerisinde her iki kavmin kolektif muhayyilesinde

¹ Bk. J.-P., Roux, *Türklerin tarihi* (tr. G. Üstün), İstanbul 1997, 27-8; L. Rasyonî, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, 63.

² Abbâsîler'in VII. halifesi el-Me'mûn'un son döneminde halife ordusunun ve kumanda heyetinin önemli bir kısmı Türkler'den meydana gelmeye başlamış ve kardeşi el-Mu'tasım Türkler'in desteği ile iktidara gelmişti. Özellikle onuncu halife el-Mütevekkil zamanından itibaren (847-861) bu etkinlik daha da artmıştır (Bu konuda geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, (3. baskı)). Biz bu yazıda genel bağlamda ele alacağımız "Türk" adı ile

geniş boyutlar kazanan ve zaman zaman mitolojik bir anlam yüklenen bu tasavvur incelenirken, Arap edebiyatında yer alan bütün bilgilerin değerlendirildiği gibi bir iddiamız yoktur. Bununla beraber hadis literatürü, coğrafya ve tarih eserlerinin yanında, söz konusu dönemin sosyo-kültürel yapısını aksettiren ve Arap dilinde *A'dâb* adıyla anılan eserler etraflı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken, Türk imgesi ve kavramının soyut bir betimlemenin sınırları içerisinde kalmasının önlenmesi amacıyla siyasî tarih bilgisine de sıkça başvurulmuştur.

Arap kültürünün yazıya geçirilmesinin hicrî ikinci asırdan itibaren başlaması, bu tarihten önceki bilgilerin sözlü kaynaklara dayanması ve çağdaş belgelere sahip olmamız, başta Türkler olmak üzere diğer kavimlere ait kaynaklardan bu bilgileri doğrulama imkânımızı ortadan kaldırmaktadır. Bu yüzden, farklı dönemlere ait kaynakların birarada kullanılması yoluna gidilmiştir. Daha ziyâde göçebe bir hayat tarzına sahip oldukları bilinen eski Araplar ve Türkler, bunun bir sonucu olarak arkalarında, tarihte oynamış oldukları rollerine mütenâsip derecede yazılı kayıt bırakmamışlar, toplumun hafızasına alınan ve bu suretle nesilden nesile aktarılan bilgiler ancak sonraki dönemlerde yazıya geçirilmiştir. İlk dönem İslâm tarihinin karakteristik özelliklerinden olan sözlü kültüre dayalı *ahbâr* ile medenî Araplar'ın unutulmamasını istedikleri önemli olayları yazıya geçirmeleri ve özellikle de şâirlerin divanlarının korunmasına önem vermeleri gibi hususlar, çağdaş kaynakların olmayışından kaynaklanan boşlukların bir kısmını ortadan kaldırmaktadır.

Arap kültür tarihinde özel bir kavmin adı olarak "Türk" kelimesine (çoğulu "Etrâk"), Cahiliye şiiirinde ve Hz. Muhammed zamanında "Türk çadırı" şeklinde erken dönemden itibaren rastlanır. Ancak Türk kavramı ile ilgili Arap kaynaklarında verilen yetersiz ve sathî bilgiler içerisinde bu kelimenin kullanılmaya başlanma tarihi ve anlamı konusunda kesin bir kanaate ulaşmak mümkün değildir. Türk kelimesinin Türkçe'deki anlamıyla ilişkisi olmayan bir şekilde, "t-r-k" kökünden türetilen "terketmek" anlamında açıklanması yaygın bir anlayıştır. Nitekim Câhiz, Türkler'in bu adı almalarının bu kelimeyle ilgili olduğunu ve İskender'in Türkler'in yurduna geldiği zaman askerlerine "utrukû" (Türkler'e dokunmayın) emrini vermesinden itibaren aynı kökten geldiği kabul edilen "Türk" isminin kullanılmaya başladığını kaydetmiştir.³

Türkler'in yaşadıkları coğrafya ve dinleri haricindeki hususları, zikredilen tarihin öncesini baz alarak ele alacağız.

³ Câhiz, *Fezâilü'l-etrâk*, 76/85. Câhiz'in Türkler'in genel özellikleri ve askerlik niteliklerine dair olan *Fezâilü'l-etrâk* adlı risâlesi Abdüsselâm M. Hârûn tarafından

Diğer taraftan, bu anlayışın oluşmasında, klasik hadis literatüründe yer alan ve başlangıcı ile sonunda farklı bilgilerin yer aldığı "Türkler size dokunmadıkça, sizde onları kendi hallerinde bırakınız (terkediniz)"⁴ şeklindeki rivâyetlerin de kaynaklık ettiği söylenebilir. Burada söz konusu olan rivâyetler, anlam ve senetleri bakımından değerlendirildiği zaman; bu haberlerin ilk ravîlerden birisi olan Zülkila' el-Himyerî'nin Hz. Muhammed'den doğrudan hadis rivayet etmediği⁵ ve Emevî halifelerinden Muaviye b. Ebû Süfyan'ın komutanlarından birisinin Türkler'e karşı aldığı mağlubiyet haberi sonucunda bu sözleri sarfettiği şeklinde⁶, kelimeye zikredilen anlamın yüklenmesin desteklemeyen iki önemli kayda ulaşılmıştır. Buna mukâbil, haberin doğru olduğunu düşünenler kelimeye "Türkler'in ileride İslâmiyet'i benimseyerek önemli hizmetler gerçekleştirecekleri"⁷ veya "Türkler başedilmesi güç bir rakip"⁸ şeklinde siyasî anlamlar yükleyerek, olumlu ve olumsuz değerlendirmelerin bir arada olduğu

neşredilmiş (Kahire 1964) ve bu neşir R. Şeşen tarafından geniş bir mukaddime ilâvesiyle *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 1988). *Fezâilü'l-etrâk*'tan alınan bilgiler belirtilen her iki neşre de atıf yapılarak gösterilmiştir.

- 4 Nesâî, "Cihâd", 42; Ebû Dâvud, *Sünen*, "Fiten", 8; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (ed. M. Abdülkadir Atâ), Mekke 1994, IX, 175-6; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (ed. H. b. Abdülmecid), Musul 1983, XIX, 375-376.
- 5 Ebû't-Tayyib el-Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, Beyrut 1995, XI, 276; İbn Abdülber, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (nşr. A. M. Becevî), Kahire 1969, s. 472; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (nşr. M. H. Şeyhâ), Beyrut 1997, II, 152. Nesâî ve Beyhakî'nin rivayetlerinde ilk râvinin adı olmadığı için hadisin mürsel olduğunu ileri sürenlerin yanında, hadisin anlam bakımından ve sened bakımından asılsız olduğu görüşleri de vardır; bk. Ukaylî, *Kitâbü'z-zuafâ el-Kebîr* (nşr. A. E. Kal'acî), Beyrut 1984, III, 286; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, Beyrut 1986, IV, 369.
- 6 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (nşr. M. Abdülhaid v. dğr.), Kahire 1986, VI, 609.
- 7 Kudâme b. Cafer, Hz. Muhammed'in bu sözlerine istinâden neredeyse Türklerle savaşın terkedileceği görüşünü ileri sürer (bk. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâa'tü'l-kitâbe* (M. H. ez-Zebîdî), Bağdat 1981, 196). İbn Hassûl (450/1058) ise, Hz. Muhammed'e isnad edilen bu sözü Türkler'in İslâm fütühat tarihindeki yerleri ve hizmetleri açısından değerlendirerek yorumlar (bk. İbn Hassûl, s. 42-43/27). Türkler'in özellikleri ve özellikle de askerî meziyetleri hakkında yazmış olduğu *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk* adlı risalesiyle tanınan İbn Hassûl'un eseri Abbâs Azzâvî tarafından neşredilmiş (Bağdat ts.) ve bu neşir Şerefeddin Yaltkaya tarafından *İbn Hassul'un Türkler Hakkında bir Eseri* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1940). N. Danişman tercümede yapılan bazı hataları eleştirmişse de (N. Danişman, "Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın Arapça'dan terceme ettiği bir eser", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, I/23-24, İstanbul 1941, 3-4) *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk* 'tan alınan bilgiler her iki nüshadan da gösterilmiştir.
- 8 Türkler savaşçı özellikleri ve yaşadıkları toprakların iklim yapısından dolayı zor bir rakip olarak nitelendirilmişlerdir. el-Münâvî, *Feyzu'l-kadir*, Mısır 1356, III, 530.

bir anlayışı benimsemişlerdir. Arap dilcilerinden İbn Manzûr "Türk" kelimesini tarif ederken bu rivayeti hiç zikretmezken,⁹ haberi eserine alan diğer bir dilci Zebîdî ise rivayetin "Türk" kelimesinin anlamıyla ilgisi üzerinde durmamıştır.¹⁰ Türk adı üzerinde yapılan etimolojik incelemelerde veya kelimenin Türkçe anlamında da, "terketmek" manasına dair her hangi bir bilgi ve belgeye de rastlanılmamaktadır.¹¹ Bu bakımdan Türk adının "terketmek" masdarından türediği şeklindeki görüş bir Arap yakıştırmasından ibarettir ve Türkler'e karşı olumsuz bakışların yaygınlaştığı dönemlerde ortaya atılmış olmalıdır. Arap kaynaklarında Türkler için ayrıca başta "Ğuzz"¹² olmak üzere "Türkmân/Türükümân"¹³, "Benû Kantûra"¹⁴ (Kantûraoğulları) gibi Türkler tarafından da kullanılan adlar verilir. Tokuzoğuz şeklinde kaynaklarda yer alan Oğuzlar'ı iki kısma ayıran İbnü'l-Fakih, onların bir kısmının medenî bir kısmının da "Türkler'in A'rab'ı" (bedevî) olarak göçebe hayat tarzını benimsediklerini kaydeder.¹⁵ Tarihî seyir içerisinde önce Oğuzlar ve daha sonra da Türkmenler için kullanılan "ğuzz" kelimesi zaman içerisinde sadece Türkmenlere özel bir ad olmuştur.¹⁶ Klasik kaynaklarda

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 56.

¹⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, VII, 115.

¹¹ Geniş bilgi için bk. Ş. Sâmî, *Kamûsu Türkî*, I, 399; İ. Kafesoğlu, "Türkmen adı, manası ve mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 127-133; a. mlf., "Türkler", *İA*, XII, 142-143.

¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 388; İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*, Beyrut 1978, 492; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1967, 30-31; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 667. Oğuz adının anlamı ve kökeni geniş bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1980, 1-3.

¹³ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 1399. S. Erdem, Türkler'e Etrâk adını veren Araplar'ın Türkmenler'e verdikleri çoğul haldeki "terâkime"nin tekil halinin Türkmen olmayıp kök harfleri "trkm" olan "türüküm, terekem, terekeme" gibi telaffuz edilebilecek bir kelime olduğu ve bunun Türk isminin aslını teşkil ettiği görüşündedir; bk. S. Erdem, "Çiviyazılı belgeler", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1986, 899-900. Bu hususta ayrıca bk. H. Koşay, "Miscellanea: Birkaç kelimenin izah ve mukayesesine dair", *Zeki Velidi Togan'a armağan*, İstanbul 1950-55, 33-36.

¹⁴ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 600; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 119.

¹⁵ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-büldân* (ed. Yusuf el-Hâdî), Beyrut 1996, s. 634. Türkler'in bir kısmının badiye hayatı yaşadıklarını zaman zaman vurgular, *a. e.*, 643.

¹⁶ F. Köprülü bu kelimenin İslâmiyet'i kabul eden Oğuzlar için kullanıldığı görüşündedir. Bu husustaki görüşler ve tartışmalar için bk. Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 1399; F. Köprülü, *İlk mutasavvıflar*, Ankara 1966, 157; İ. Kafesoğlu, "Türkmen adı, manası ve mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 127-133.

bazen göçebe Türkler için kullanılan¹⁷ Türkmen terimi ise İbn Kesir'e göre "Türk+iman" kelimelerinin bileşiminin hafifletilmiş şeklidir.¹⁸

Arap kaynaklarında Türk adına dair bilgi verilirken onların soyları ve anayurtları hakkında birbirine benzer, bazen de birbirlerini tekrarlayan haberler yer alır. Türkler'e dair söz konusu bu bilgilerin İran kaynaklı *Avesta*¹⁹ ile Tevrat kaynaklı *İsrâîlî*²⁰ rivayetlerden yoğun olarak beslendiği söylenebilir. Türkler'in kökenine ait bilgiler İran kaynaklı haberlerde *Avesta*'da geçen "Tura" kelimesi veya Sâsânî hükümdarı Feridun'un oğlu "Tûrac" veya "Tûr/Tûs"²¹ etrafında, İsrâîlî rivayetlerde ise Nuh'un torunu Yafes'in Türk adını taşıyan oğlu üzerinde yoğunlaşır.²² Bu anlayış hadis literatürüne de aksetmiş ve genellikle Ebû Hureyre ve Vehb b. Münebbih'e dayandırılan isrâîliyat bilgilerine karışmış bu haberler, İslâm kültürü içerisine diğer dinlerden girmiş olan "deccâl", "mehdî" ve kıyametin kopma zamanı ile ilgili bilgilerle zenginleştirilmiştir.²³ Hadis literatürüne girmiş bu bilgilerden etkilendikleri anlaşılan klasik dönem Arap coğrafyacıları, Türkler'in anayurtları ve yaşadıkları bölgeler hakkında özellikle İslâmiyet öncesi dönem hakkında birbirini

17 bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (ed. C. J. Tornberg), Beyrut 1965-66, XI, 280; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (ed. Şuayb el-Arnaût v. dğr.), Beyrut 1981-85, XVIII, 309; Ya'kût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut ts., II, 206.

18 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, XI, 251.

19 Zerdüşt dinine ait metinlere veya eski Perslerin Zerdüşt'e attettikleri kutsal kitaplarına *Avesta* adı verilir. Geniş bilgi için bk. G. Gnoli, "Avesta", *The Encyclopedia of Religion*, II, 16-7.

20 İsrâîlî bir kaynaktan aktarılan kısca veya olay anlamına gelen isrâîliyye kelimesi istilâh olarak İslâmiyet'in gerek aleyhine ve gerekse lehine uydurulup Hz. Muhammed ve onun muasırlarına izafe edilerek İslâm kaynaklarına girmiş olan başta Yahudilik olmak üzere diğer dinlere ait kültür kalıntularına ait bilgileri ifade eder, geniş bilgi için bk. A. Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât*, Ankara 1979, 6-7.

21 Mes'ûdî, Ferîdûn'un "Tûh" veya "Tûc" olarak kaydettiği oğlunun Türk soyuyla ilgisi olduğu görüşünü doğru bulmaz. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab* (ed. M. M. Abdülhamid), Beyrut ts., I, 123-124.

22 bk. Taberî, *Târîh* (ed. M. Ebu'l-Fazl), I, 202, 212, 214; Dîneverî, *Ahbâru't-tuvâl* (Ö. F. et-Tabbâ'), Beyrut 1995, 10, 14-15; Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 224-225; a. mlf., *Ahbâru'z-zemân* (A. es-Sâvî), Beyrut 1996, 91; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 204. Türk adını taşıyan bir kişinin Terîke adında bir hanımla evlenmesinden Türkler'in soylarının türediği görüşleri de vardır; bk. Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, VII, 115.

23 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 271; İbn Mâce, *Sünen*, "Fiten", 33; Tirmizî, *Sünen*, "Fitne", 45; Hâkim, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, Haydarâbâd 1334-42, IV, 509; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 228.

tutmayan ve kesinlik arzetmeyen farklı bilgiler verirler.²⁴ Bunun en önemli sebebi Türkler'in farklı bölgelerde yaşamalarının yanında; Türk oymaklarının çeşitli zaman dilimlerinde yer değiştirmeleri, bazılarının önemini kaybetmesi veya başka kavimler içerisinde erimesi ve bazılarının da önem kazanıp öne çıkmasından kaynaklanmıştır. Ptolemaios (Batlamyus) coğrafyasına dayanan bu bilgiler Türkler ile ilgili yazılmış coğrafya eserlerinde hakim olmuştur. Genellikle şehirlerinin sayısı 16 olarak verilen Türkler'in, yedi bölgeye ayrılmış olan dünyanın altıncı bölgesinde yaşadıkları kabul edilmekteydi.²⁵ Başlangıçta sınırları belirlenen Türk yurtları sathî bilgiler ve genel ifadelerle geçirilmiş; ilişkilerin derinliğine paralel olarak daha doğru ve ayrıntılı bilgiler vermeye başlanılmıştır.²⁶ X. yüzyılda "Türk" adı Arap coğrafyacıları için müslüman olmayan Türkler anlamına gelirken, "Türkistan" adı ise İslâm sınırları haricinde kalan Fârab, hatta Talas ötesinde bulunan Türk ülkelerini tanımlıyordu.²⁷ İslâmiyet'in Türk ülkelerinde yayılmasına paralel olarak sınırlar değiştiği halde bu yanlış yaygın olarak sonraki kaynaklarda da kullanılmıştır. Bundan dolayı, Sâsânî kaynaklarının "Turan" (Türkler'in yurdu) adını verdikleri Türkistan, Selçuklu çağına kadar Arap kaynaklarında genellikle Mâverâünnehr ile birlikte zikredilmiştir. İstahrî, Mâverâünnehr'in batısının Taraz'dan itibaren bir yay çizerek Fârâb, Bîskend, Suğd, Buhârâ'dan Harezm ve Harezm gölüne kadar uzandığını Oğuzlar ve Karluklular'ın ülkeleriyle sınırlı olduğunu kaydederken²⁸, İbn Havkal şu bilgileri verir:

".. Mâverâünnehr'in tamamı Dâru'l-Harb'e yakındır.
Harezm'den İsbîcâb'e kadar Oğuz hududu; Harezm'den İsbîcâb'e

²⁴ İbn Rüste, Mes'ûdî, Kazvînî gibi Türkler'i bir bütün olarak ele alarak ayrıntılı bilgi verenler varsa da klasik dönem coğrafya eserlerinin genelinde Türkler hakkında daha çok kısa ve dağınık bilgiler yer alır.

²⁵ İbnü'l-Fakih, 634.

²⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş* (nşr. M. Kabbânî), Beyrut ts., I, 64-5; Ebû Temmâm et-Tâî, *Dîvânü'l-hamâse* (A. A. Sâlih), II, 391; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muht*, I, 454, 1384; Seâlibî, *Simâru'l-kulûb* (nşr. M. E. İbrahim), Beyrut 1965, I, 544; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî snâ'ati'l-inşâ*, Beyrut 1987, I, 43, 421; III, 258; IV, 438 vd.; V, 397; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, Ankara 1985.

²⁷ Türk adının müslüman olmayan Türkler için kullanılması bilgi akışını önemli ölçüde etkilemiştir. Araplar Türkistan'a geldikleri zaman Mâverâünnehr adını verdikleri bölge Göktürkler veya onlara bağlı Türk hükümdarları tarafından idare ediliyordu, bk. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (ed. M. J. de Goeje), Frankfurt 1992, 295; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, 3.

²⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1967, 286.

Fergana'nın üst tarafına kadar ise Karluk hudududur... Mâverâünnehr halkı Türkler'in karşısında bir seddir ki, onlar Türkler'in İslâm diyarına girmesine ve işgaline engel olurlar. Mâverâünnehr'in hepsi cephedir.."²⁹

Burada dikkat çeken diğer bir husus da Türkler'in Araplar'a karşı savaşmaları sebebiyle Amuderya'nın³⁰ ötesinde oturan veya komşu halklar olarak gösterilmeleridir.³¹ Amuderya'nın kuzeyinde kalan ve Araplar tarafından fethedilerek İslâm hakimiyetine alınan ülkelere rivâyette geçen "nehrin öte yakası" anlamında Mâverâünnehr adı verilmiştir. Bundan dolayı Amuderya bir anlamda Türkler ile Araplar arasındaki ilk tabî sınırdır.³² Türk ülkeleri hakkında bilgi verilirken zaman zaman Türk-Arap mücadelelerine atıfta bulunulduğu gibi, Türkler'e ait genel coğrafya bilgileri etnoloji ve iktisadî coğrafya bilgileriyle zenginleştirilir. Eserine aldığı bilgilerin büyük kısmını şahsî tesbitlerine dayandıran el-Ya'kûbî (ö. 292/905{?}) Türkler hakkında şu bilgileri verir:

"..Toharistan, Soğd, Semerkand, Şâş ve Fergana'dan uzanan büyük hat üzerindeki şehirler bunlardır. Bunun ötesinde kalan yerler şirk ülkesi, Horasan ve Sicistan'ı kuşatan Türk ülkelerinin tamamıdır. Türkistan'a gelince; Türkler çeşitli cinslere ve ülkelere ayrılırlar. Bunlardan Karluklar, Tuguzguzlar, Türgişler, Keymâklar ve Oğuzlar bazılarıdır. Herbir Türk oymağının ayrı bir ülkesi vardır. Birbirleriyle harbeden Türkler'in evleri ve kaleleri yoktur ve çatusı bulunan Türk çadırlarında otururlar. Çadırların kazıkları

- 29 İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-arz* (ed. J. H. Kramers), Leiden 1938, 387. İbn Havkal aynı eserin 459-525. sayfeleri arasında Mâverâünnehr ve çevresi hakkında ayrıntılı bilgi verir.
- 30 Araplar'ın Ceyhun veya Belh adını verdikleri Amuderya'ya, Türkler ırmak anlamında Ögüz adını verirler. Ceyhun nehri Türkçe ve Farsça konuşan milletler arasında da bir sınırdır. Bu nehrin kuzeyinde kalan bölgelere Araplar hem Mâverâünnehr hem de Haytal adını vermişlerdir; bk. E. Esin, "Amuderya", *TDİA*, III, 98; E. Buharalı, "İstahrî ve İbn Havkal'ın haritalarına göre Mâverâünnehr", *TDA*, 1995/99, 29-77, 33.
- 31 Ya'kûbî, 295; İbn Havkal, 387; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1877, 274; Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 101-102; Yâkût, II, 23-24; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1980, 73; E. Buharalı, "İstahrî ve İbn Havkal'ın haritalarına göre Mâverâünnehr", 34.
- 32 G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1956, 433; W. Barthold, "Mâverâünnehr", *İA*, VII, 408. Kaynaklarda yer alan "nehri geçti" ifadeleri de bu hususla ilgili olmalıdır. Taberî, IV, 169; Belâzürî, 574, 590; Yâkût, I, 355.

*hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırımdır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türkler keçe imalatını en iyi bilen millettir ki, onların elbiseleri keçedendir. Türkistan'da darıdan başka hububat ekilmez. Onları gıdası kısırak sütüdür ve onun etini de yerler. Yediklerin çoğu av etidir. Onlarda demir azdır ve oklarını kemikten yaparlar. Türkler'in Horasan'ı kuşattıkları ve her tarafında savaştıkları bir vakıadır. Horasan halkı da onlara karşı gazâ yapar. Horasan'ın her tarafındaki halk Türklerle, Türkler'de onlarla savaşır."*³³

Ceyhun nehrinin sağ tarafında yer alan ve Hârizmler'in Türk kızlarıyla evlenerek karakter bakımından Türkler'e benzeyen yeni nesillerin doğmasına sebep oldukları³⁴ X. yüzyıla kadar Harezm'in en büyük şehri olan Kâs (Kât) şehrine Şehristân adının verildiğini söyleyen Makdisî (ö. 380/990) ise bu şehri şöyle tasvir eder:

*"..Kâs'ın camiisi çarşı içindedir ve onun direkleri bir adam boyu kadar siyah taştan ve üst tarafı ağaçtandır. Nehir tarafında yıkılmış bir kalesi vardır. Akan kanalların bulunduğu şehirde çok sayıda bilgin, edip ve zengin vardır. Çarşısında ticaret canlıdır ve halk yararına yapılmış hayratlar çoktur. Bu şehrin inşaatçıları mesleklerinde çok yeteneklidirler. Kur'an okuyan kurrâların sesleri çok güzeldir ve onların okuyuşlarının mükemmelliği, bilgileri ve tavırlarının Irak'ta bile benzeri yoktur. Şehri sık sık su bastığı için halk nehir kıyısından uzakta oturur. Kâs Erdebil'den daha püstür...Burası sert mizaca, nefret edilecek huylara sahip ve pisboğaz insanların bulunduğu yabanî bir memlektir."*³⁵

Coğrafya kitapları başta olmak üzere Arapça kaynaklarda Türkler'in dinleri hakkında da genel bilgiler yer alır. Verilen bilgiler arasında Türkler'in sémâvî dinlere mensup olduklarına dair haberler yer alsa da, büyük çoğunluğunun, kabilevî bir hayat sürmelerinin yansıması olarak, henüz yerleşik ve kuralları yazıyla sabit bir sistem haline gelmemiş pagan inançlara sahip topluluklar olarak resmedildikleri görülür.³⁶ Müellifi hakkında çeşitli

³³ Ya'kûbî, 295.

³⁴ İstahrî, 299; İbn Havkal, 395; Kalkaşendî, IV, 452.

³⁵ Makdisî, 287-288.

³⁶ Geniş bilgi için bk. R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", *İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11(1979-80), 57-82.

rivâyetler bulunan *Kitâbü'l-bed ve't-t-Târîh*³⁷ adlı eserde Türkler'in kitaplı bir dine mensup olabilecekleri ihtimaline dayanan şu bilgilere yer verilir:

"Türkler'den bir kesiminin kendilerine ait kitaplarının olduğu, bir kesiminin komşuları Tibetliler'in kitabına inandıkları, bir kısmının da Soğdlular'ın kitabına inandıkları ileri sürülür. Dediler ki: 'Tuğuzguzlar arasında Hristiyanlar ve Şemenîler vardır. Esirleri ve yaralıları öldürmek onların âdetlerinden değildir. Kim savaşta üstün gelirse yaralıları tedavi eder ve evine götürerek misafir ederdi.' Dediler ki: Kırgızlar ölümlerini yakarlar ve "ateş cesedi günahlardan temizler" derlerdi. Putlara taparlar ve onların bir kesimi güneşe, bir kesimi de göğe taparlardı. Onların bir kesimi ölümlerini hizmetçileri ve köleleriyle birlikte -diri diri ölünceye kadar-gömerlerdi. Mezarın başında kurban keserler ve onların dininde mezara tepe³⁸ denirdi.' Dediler ki: 'Onlar arasında kar ve dolu yağdıran, rüzgar estiren kişilerin olduğu ve kararlarının çoğunu koyunun kürek kemiğinde baktıkları fala göre aldıkları ileri sürülür.' Doğrusunu Allah bilir"³⁹.

Türkler'in gerçek dinle ilişkilerinin olmadığı ileri süren Kazvînî (ö. 682/1283) ise bu konuda şu ilâve bilgileri verir:

"Türkler'in bir kesimi yıldızlara, bir kesimi de ateşe tapar."⁴⁰ Onların bir kesimi Hristiyan, bir kesimi Maniheizt⁴¹, bir kesimi düalizm, bir kesimi de sihirbazlık dini üzerinedir.⁴²

37 Ebû Zeyd el-Belhî'ye nisbet edilen bu eserin onun vefâtından (ö. 322/934) sonra Mutahhar b. Tahir el-Makdisî tarafından telif edildiği görüşleri de bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bk. C. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 222; İ. Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *TDİA*, V, 414.

38 R. Şeşen metinde geçen *el-kabr* kelimesini tepe (tümülüs) şeklinde çevirmiştir, bk. R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", 59.

39 *Kitâbü'l-bed ve't-târîh* (H. İ. el-Mansûr), Beyrut 1997, II, 326; Kazvînî, *Â'sâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, Beyrut ts., 515.

40 Burada olduğu gibi Türkler'i genelleyen ifadelerin yanında, "Karahanlılar'ın bir kolu olan Çiğiller güneşe ve yıldızlara taparlardı" gibi hususî ifadeleri ve yanında aydınlıklara tapanlar olduğu da kaynaklarda yer alır.; bk. *Hudûdu'l-â'lem*, s. 99; V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr'ın Uygurlara seyahati" (çev: E. B. Özbilgen), *TDA*, 1998/116, 5.

41 Türkler'in hangi oymaklarının Mani dinine mensup oldukları hususu tartışmalıdır; bk. R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", 62. İbnü'l-Fakih Mani dinini zındıklık olarak niteler. İbnü'l-Fakih, 635.

42 İbnü'l-Fakih, 642; Yâ'kût, V, 311.

Türkler'in dini konusuna daha farklı bir açıdan bakan Ebû Dülef (ö. 475/1082'den sonra) ise şu bilgileri kaydeder:

"Karlukluların⁴³ duvarlarında önemli hükümdarlarının resimlerin yer aldığı bir mabedleri vardır. Onların ülkesinde kutsal saydıkları, yanında anlaşmazlıklarını hallettikleri ve kurban kestikleri yeşil renkli bir taş vardır. İpekli elbiseler giydikleri bayramları vardır."⁴⁴

Bu bilgilere dinleri bakımından Göktürkler'e çok benzeyen (ateş kültünün ağır bastığı bir çeşit Şamanizm)⁴⁵ Kırgızlar'ın ölülerini yakıp küllerini Manhâr nehrine attıkları, ibâdet esnasında güneye dönerek manzum dua ve ilahileri okudukları ve senede üç defa bayram yaptıkları da ilâve edilir.⁴⁶ Kırgızlar'ın kuzeyinde yaşayan oymakların bir kısmı yarı vahşi olarak nitelendirilir ve ölülerini ağaca astıkları ve çürüyüp düşünceye kadar orada asılı kaldığı kaydedilir.⁴⁷ Oğuzlarla içiçe yaşayan, avcı ve çoban bir oymak olan Kıpçaklar ise her hangi bir ibâdethâneye sahip olmayan bir topluluk olarak nitelendirilir.⁴⁸ Oğuzlar ve batıdaki diğer Türkler'in dinî inanış ve yaşayışları hakkında en ayrıntılı bilgi İbn Fadlân'ın (ö. 310/922'den sonra) seyahatnâmesinde yer alır. İbn Fadlân göçebe Oğuzlar'ı dinsizlik, temiz olmamak ve kabalık gibi ithamlarla niteledikten sonra, onların bir dine inanmadıklarını ve işlerinde akıllarına başvurdıklarını belirtir. Daha sonra da onlar arasında tek tanrı inancının yaygın olduğunu ve ahlâken çok temiz olduklarını söyleyerek aynı başlık altında birbiriyle çelişen bilgiler verir.⁴⁹ Göçebeliğin tabîî sonucu

43 Karluklular'ın Semerkant yakınında yaşadıklarını kaydeden İbnü'l-Fakih, onların Türk oymakları arasında medeniyet bakımından oldukça gelişmiş olduklarını vurgular, İbnü'l-Fakih, 634.

44 Ebû Dülef, (İbn Fadlân, *Seyahatnâme*) içerisinde, (çev. R. Şeşen), İstanbul 1995, 90.

45 R. Şeşen animizm, naturizm, totemizm ve sihir gibi unsurlar içeren eski Türkler'in paganist gelenekleriyle Araplar'ın pagan gelenekleri arasında bağlantı kurarak bunların Şamanizm anlamına gelip gelmediğini tartışır. Arapça'da put anlamına gelen "sanem" kelimesinin Farsça'daki Şaman dinine mensup olanları ifade etmek için kullanılan "şemen" kelimesinden türediğini ve cahiliye dönemi Arapları'nın dinleriyle İslâm öncesi Türkler'in dinleri arasında benzerlikler bulunduğunu ileri sürer. Geniş bilgi için bk. R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", 82-90.

46 Ebû Dülef, 88.

47 *Kitâbü'l-bed ve't-târih*, II, 25.

48 Ebû Dülef, 87.

49 İbn Fadlân, 34.

olarak, Ebû Dülef⁵⁰ hariç Oğuzlar'ın mabedlerinden bahsedilmemesi ve onların dinlerinin pagan Hazar kültürüne benzemesinden yola çıkılarak, mabed ve heykel yapımının gelişmediği ibtidaî bir putperestlik olması üzerinde durulmuştur.⁵¹ Bunun yanında Oğuzlar'ın saygı duydukları şeylere secde ettikleri kaydedilir ki, bu şekilde tazim ve saygı gösterme Türkler'de çok yaygın bir adettir.⁵² VIII. asrın ilk yarısında Türkler'in yaşadıkları bölgelere seyahat eden Tamîm b. Bahr'ı⁵³ şaşkırtan hususlardan birisi de meliklerin elinde bulunan kar ve yağmur gibi tabiat olaylarının oluşmasına sebep olan çakıl taşlarıdır.⁵⁴ Çeşitli Türk oymaklarından semavî dinlere mensup olmayanlar için genellikle "Oğuzlar'ın dinine benzer bir inanca sahiptirler"⁵⁵ tanımlaması yapılırken, bazen de bunlar "cahiliyye dinine mensup insanlar",⁵⁶ "zındık"⁵⁷ ya da "putperest"⁵⁸ olarak nitelendirilirler. Başta Budizm olmak üzere Türkler'in yaşadıkları coğrafyanın dinleri hakkında ayrıntılı bilgi veren İbnü'n-Nedîm'in (385/995{?}), islamî gelenekte Budizm'i ifade etmek için kullanılan "Sümeniyye" tabirini bu bölge için kullan-

- 50 Ebû Dülef her hangi bir yerden bahsetmeden onların içerisinde putların bulunmadığı bir ma'bedlerinin bulunduğunu kaydeder; bk. Ebû Dülef, 87.
- 51 R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", 71.
- 52 *Hudûdu'l-âlem*, 101; R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", 70-71.
- 53 Bu konuda geniş bilgi için bk. V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr'ın Uygurlara seyahati", 61-89.
- 54 Bu konu ve taş inancı hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Fakîh, 639; R. Şeşen, "Eski Türkler'in dini ve şaman kelimesi", 64; B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, İstanbul 1980, II, tür. yer.
- 55 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* (ed. M. J. de Goeje), Frankfurt 1992, 140, 144. Bazen de "diğer Türk oymaklarının saygı gösterdiklerine saygı gösterirler" ifadesi yer alır; bk. el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ* (ed. İ. Abbâs), Beyrut 1985, 130.
- 56 Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 178, 181. *Acâibü'd-Dünya* adlı eserinde bu konuyu ayrıntılı biçimde ele alan Mes'ûdî, şunları kaydeder: "..Putlara tapıp ölümlerini yakarlar, günde iki defa ibadet ederler ve yılda iki gün oruç tutarlar...Yılda bir defa kutladıkları bayram gününde her köy putlarıyla birlikte ağaçlık bir pınarın başına gelip, putları için kurban keser ve etleri ile kumar oynarlar. Sonra içlerinden belirli bir oymağa mensup olan kahin kalkarak bir süre putların etrafından döndükten sonra, o yıl gerçekleşecek olan iyi ve kötü olayları haber verir." Mes'ûdî'den nakleden R. Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, 33.
- 57 Türkçe'de "Tanrı'ya ve ahirete inanmayan, münkir, mülhid vb." anlamlara gelen (bk. Ş Sâmi, 689) zındık kelimesi kaynaklarda "zenâdika" şeklinde yer alır; bk. Kudâme b. Ca'fer, 196; V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr'ın Uygurlara seyahati", 65, 69, 21; İbnü'l-Fakîh, 637.
- 58 İbnü'l-Fakîh Arapça'da put kelimesinin karşılığı olan hem "sanem" hem de "vesen" kelimelerini Türkler için kullanır; bk. İbnü'l-Fakîh, 636, 645.

masından hareketle, Müslüman-Arap yazarların Budizm ve Maniheizm ile Türkler'in dinini karıştırmış oldukları, ya da derinliğine bilgi sahibi olmadıkları söylenebilir.⁵⁹ Öte yandan Türkler'in yaşadıkları bölgelere "bilâdü's-şirk" (müşrik beldeleri)⁶⁰ adının verilmesi onların din hayatıyla ilgili olmayıp, müslüman Araplarla mücadele ettiklerini göstermek için kullanılmıştır.

Coğrafi bakımdan Türklerle Araplar arasında yer alan İran, zaman zaman kültürler arasındaki alışverişte etkinlik kazanarak, Türk ve Arap kültürlerini kuşatmıştır. Nitekim Türkler'in Araplarla ilk karşılaşmaları Sâsânîler vasıtasıyla olmuştur.⁶¹ Bundan dolayı Arap edebiyatında Türk tasavvurunun oluşmasına Sâsânîler'in önemli katkılarının olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Türkler ile Araplar 570'de Sâsânîler'in Yemen'i fetihleri esnasında veya 588'de Göktürkler'e karşı Behrâm Çûbin'in ordusunda yer alan Araplarla mücadele ederken Sâsânîler vasıtasıyla karşılaşmışlardır.⁶² Türkler ile Araplar'ın karşılaşmalarını daha erken bir döneme götüren İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819) ise, saldırılarını Azerbeycan'a kadar uzatan Yemen hükümdarı Râiş b. Kays'ın çok sayıda Türk askerini öldürerek esir aldığını ve yaptıklarını Azerbeycan'da ma'rûf olan iki taşaya yazdığını kaydeder.⁶³ Araplar'ın yarımada dışına çıkışlarına ve göçlerinin Türk yurduna kadar uzandığına işaret eden haberlerden birisi kabul edilen⁶⁴ bu rivâyeti İbn Haldun Yemen hükümdarının mülk ve devletinin Arap yarımadasıyla sınırlı olduğu ve Araplar'ın Türk ülkelerine ulaşabilmeleri için Sâsânî ve Rûm

⁵⁹ İbnü'n-Nedîm. 491-492; Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslâmiyet'in ilk dönemleri ve Karahanlılar" *Erken İç Asya Tarihi* (der. D. Sinor), İstanbul 2000, 462.

⁶⁰ Ya'kûbî, 295.

⁶¹ Sâsânîler'in Arap Lahmîleri ve Yemen üzerindeki hakimiyetleri esnasında İran devlet idaresi ve ordusunda Türkler'in yer aldıkları bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh* (Ebu'l-Fazl İbrahim), II, 171 vd.; Mes'ûdî, I, 270 vd. Ayrıca bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihi'ne giriş*, İstanbul 1981, 71-5; H. D. Yıldız, *a.g.e.*, 25-27; R. Şeşen, "Eski Araplar'a göre Türkler", *Türkiyat mecmuası*, İstanbul 1968, XV, 11-2.

⁶² Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, I, 261-273; Taberî, II, 174;-181 Togan, 72; Yıldız, 25-26; Ş. Fazlıoğlu, *Modern Mısır Romanında Türk İmajı (1798-1914)*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2001, 33-34.

⁶³ Taberî, *Târîh*, I, 383-4.

⁶⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1976, I, 546-8.

topraklarını geçmelerinin gerektiği düşünüldüğünde bunun mümkün olamayacağı gerekçesiyle reddeder.⁶⁵

İslâm öncesi dönemde Türkler ile Araplar arasında siyasî ilişkilerin varlığına delâlet eden kesin bir bilgi'nin bulunmaması, bu iki kavmin zikredilen dönemde birbirlerini ne kadar tanıdıkları hususunun tartışılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Arap edebiyatının elde bulunan en eski eserleri olan ve İbn Haldûn tarafından "Araplar'ın divanı"⁶⁶ olarak nitelenen şiirlere öncelikli olarak başvurulması gerekmektedir. Cahiliye şiirinde Türkler hakkında kayda değer bir bilgi bulunmamakla birlikte, onlara dair bazı izlerin mevcut olduğu söylenebilir. Muallakât şâirlerinden Nâbiğa' ez-Zübyânî (ö. 604) Gassânî meliklerinden Nu'man b. el-Münzir'in ölümü üzerine yazdığı mersiyesinde, Türkler'i İranlılarla birlikte Acem kavmi olarak nitelendirerek onların İran ve Afganistan civarından yaşadıklarına işaret eder.⁶⁷ Nâbiğa'nın çağdaşı sayılabilecek olan el-A'sâ'nın (ö. 629{?}) mısraları ise şöyledir:

"Türkler ve Kâbuller (Eftalit/Ak Hun) etrafımızda at koşturur-
ken şarap içtim."⁶⁸

Hız. Muhammed'in amcası Ebû Tâlib'e nisbet edilen, ancak ifade tarzından daha geç bir döneme ait olduğu anlaşılan⁶⁹ ve İbn Hişâm'da yer alan bir kaside de Türkler ve Kâbullar birlikte zikredilir.⁷⁰ Cahiliye döneminin diğer bir şairi olan Evs b. Hacer'in⁷¹ her hangi bir kavim adı vermeden tanımladığı "elleri sopalı, kınalı bıyıklı, kahraman ve şerlerinden korkulan kimseler" ile⁷², Hassân b. Hanzale'ye ait olan ve Türkler'in kahramanlıkları ve

65 İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut 1984, 12-13. İbn Haldun klasik tarih kitaplarında uydurulan meşhur haberler arasında bu rivâyeti de zikreder.

66 İbn Haldun, 539.

67 Nâbiğa ez-Zübyânî, *Dîvân* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1985, 93; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 581.

68 el-A'sâ el-Ekber, *Dîvân* (nşr.), Kahire 1985, 93; Şeşen, "Eski Araplar'a göre Türkler", 14.

69 T. Kowalski, "Arap Edebiyatı'nda Türkler'den en eski bahisler", 183.

70 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (nşr. Ö. A. Tedmûrî), Kahire 1987, I, 307.

71 Aslen Bahreyn'li olan Evs b. Hacer (ö. 620) cahiliye döneminin özellikle ahlaka dair şiirlerinde, methiye ve mersiyelede çok başarılı şairlerinden birisidir. Geniş bilgi için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, 119-23.

72 Evs b. Hacer, *Dîvân* (nşr. M. Y. Necm), Beyrut 1960, 44. Evs ile çağdaş olan Lahmîler'in son kralı III. Nu'man b. Münzir (ö. 602) Türkler'i çirkin yüzlü (vahşi

ata karşı ilgilerinin vurgulandığı mısralar ("Türkler'in besili atları görüldüğünde..")⁷³ ile anlam benzerliğinden yola çıkılarak, Türkler'in kastedildiği sonucu çıkarılmıştır.⁷⁴ Genellikle birbirinin tekrarı olan bu vb. bilgilerden cahiliye döneminde Arap muhayyelesinde kesin hatlarla belirlenmiş bir Türk tasavvuru olduğuna veya iki kavmin birbirlerini tanıdığına delâlet eden bir sonuca ulaşılması muhtemel görünmemektedir.⁷⁵ Her iki kavmin siyasî haki-miyet alanlarının sınırlı olması ve birbirlerini yakından tanımalarını sağlayacak kültürel alışveriş ortamlarının -panayırlar (fuarlar) hariç- neredeyse hiç olmaması bunun en önemli sebebidir. Arap yazı diline giren Türkçe kelimeleri inceleyen A. Ateş, birbirlerinden uzak yaşayan iki kavmin zikredilen sözlerden yola çıkarak karşılıklı etkileşiminden bahsetmenin zorluğunu vurgular.⁷⁶ Bundan dolayı cahiliye şiirinde "Türk" kelimesinin kullanılmış olması, her iki kavmin birbirinden haberdar olması ve Türk imgesinin Arap zihninde yavaş yavaş oluşmasının ötesinde bir anlam taşımamaktadır. Türkler ile Araplar'ın doğrudan temasta bulunmaması, Araplar'ın "Türk" tasavvurlarının sathî kalmasına yol açmıştır. İki kavmin aynı kültür çevresine dahil olmalarından sonra yazılı hale gelebilen bu sözlü mirasa, sonraki dönemin kültürel yapısı içinde şekil verilmiş olduğu da dikkate alınırsa, İslâm öncesi dönemde Araplar'ın zihninde mevcut Türk tasavvurunun Sâsânî-Bizans kaynaklı bilgilere dayandığı ve "göçebe, at üstünde, cesur, yardımsever ve vahşî" bir topluluk⁷⁷ tarifinin etrafında ifadesini bulduğu söylenebilir. İlk temasların askerî alanlarda olması, bu tür bir tasavvurun içinin doldurulmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Zira metinlerin satır aralarında, Türkler'in savaşçılığına karşı hayranlık ve çekince bir aradadır.

görünlü) olarak tavsif etmişti; bk. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (nşr. A. et-Terhîni), Beyrut 1987, 276.

73 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, I, 273.

74 Şeşen, "Eski Araplar'a göre Türkler", 12.

75 T. Kowalski, "Arap Edebiyatı'nda Türkler'den en eski bahisler" (çev. E. B. Özbilgen), *TAD*, 1995/99, s. 183. T. Kowalski söylediği tarihten yaklaşık bir asır sonrasına ait olduğunu tahmin ettiği şiirin Ebû Tâlib'e aidiyetini kabul etmez.

76 A. Ateş, "Arapça yazı dilinde Türkçe kelimeler (X. yüzyıla kadar)" *Reşid Rahmeti Arat için*, Ankara 1966, 27.

77 Burada Türkler ile ilgili olarak çizilmiş imaj, cahiliye dönemindeki bedevî Araplar'ın hayatıyla benzerlik arz etmektedir, krş. M. Fayda, "Bedevî", *İslam Ansiklopedisi (TDİA)*, V, 311-317.

İslâmiyet'in ilk yıllarında Bizans-Sâsânî mücadelesine dair haberler Mekke'de hem müslümanlar hem de müşrikler tarafından ilgiyle takip ediliyordu. Bu savaşta Müslümanlar ehl-i kitap olan Bizanslılar'ın galip gelmesini arzu ederken, müşrikler ise Mecûsî olan Sâsânîler tarafını tutuyorlardı. Başlangıçta Bizanslılar'ın ardarda yenilmiş olmaları müşriklerin psikolojik olarak müslümanlara bir üstünlük sağlamasına vesile olmuşsa da, bunun üzerine inen Rûm sûresinin ilk ayetleri⁷⁸ ve burada vurgulanan Bizanslılar'ın Sâsânîler'e üstün geleceği bilgisinin bir süre sonra gerçekleşmesi ile bu durum müslümanlar lehine değişmişti.⁷⁹ Bu arada, Bizanslılar'ın kazandıkları zaferde müttefikleri Göktürkler'in yaptıkları katkı da, müslüman Arap muhayyilesinde Türklerle ilgili tasavvurun teşekkülünde müessir olmuştur.

Arapların kolektif bilinçlerinde oluşan Türk imajına bu dönemdeki en büyük katkılardan birisi Hz. Muhammed'e dayandırılan haberlere dair metinler tarafından yapılmıştır. Türk ve Arap kavimlerinin kültürel alışverişlerinin yoğunlaşma sürecinde tasnif edilmiş olan bu haberlerden, maddî kültür alanında Türk ve Arap toplulukları arasında az da olsa bazı alışverişlerin yapıldığı ve soyut kavim isimlerinin alışverişe konu olan bu nesnelere mücessem bir ifade bulduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰ Bunun en güzel örneğini ise Hz. Muhammed'in Hendek savaşı esnasında "Türk çadırı"nda kaldığı⁸¹ ve başka bir zamanda da yine Türk çadırında itikafa girdiğine⁸² dair haberler oluşturmaktadır.⁸³ Daha önce de ifade edildiği gibi Türkler topak çadır için genelde keçe kullanırlarken, Araplar deriyi tercih ediyorlardı ve bu yüzden de Türkler'in İslâm'a girmelerinden sonra geçeden yapılmış çadırlar

⁷⁸ er-Rûm, (30), 1-5.

⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 20-27; C. Avcı, 106-107.

⁸⁰ Türkler ile Araplar'ın sıcak temasının tabîî bir sonucu olarak Arap kültüründe başta mimarî olmak üzere Türkistan ve İç Asya tesirinin derin izlerine rastlanmaktadır, bk. E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi*, İstanbul 1978, 149.

⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. M. A. Atâ), IV, 62; Taberî, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an* (nşr. S. C. el-Attâr), Beyrut 1995, XXI, 162; a. mlf., *Târîh*, II, 568.

⁸² Malik b. Enes, *el-Müdevvenatü'l-kübrâ*, Beyrut ts., I, 233; Müslim, *Sahîh*, "Sıyâm", 40; İbn Mâce, *Sünen*, "Sıyâm", 62; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. M. A. Atâ), Beyrut 1994, IV, 314.

⁸³ Hz. Muhammed'in vefâtından sonra hac için Mekke'ye gelen Hz. Âişe Sebîr dağı eteklerinde bir Türk çadırında ikamet etmişti. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 348; Buhârî, *Sahîh*, "Hac", 64; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 78.

için "Türk kubbesi"⁸⁴ adı alem olarak kullanılmaya başlanmıştı.⁸⁵ Bunun yanında, 44/664'de Sind ve Horasan sınırlarında Türkler ile mücadele eden Araplar'ın, at kuyruğunun tuğ olarak kullanıldığını görerek benimsemeleri⁸⁶ ve siyasî anlam ifade eden kelimelerin yanında özellikle askerlik alanında kullanılan bazı Türkçe kelimelerin Arapça'ya girmeye başlaması da⁸⁷, iki kavim arasındaki kültürel alışveriş ve etkileşimin bu ilk tanışma dönemindeki diğer örnekleri olarak zikredilebilir.

Türkler'in İslâm medeniyeti dairesi içerisine girmelerine paralel olarak Türk imgesinin çeşitlendiği dikkati çekiyorsa da, cahiliye dönemi Arap edebiyatında yer alan at üstünde, göçebe, cesur, yardımsever ve vahşî bir topluluk olarak çizilen resmin, genişleyerek hadis edebiyatında yer aldığı görülür. Metinlerde tasvir edilen bilgilerin Araplar'ın zihinlerinde yavaş oluştuğu ve zamanla kaydedilen bütün bu özelliklerin "Türk" tasavvurunun bir parçası haline geldiği anlaşılmaktadır. Türkler'in fizyonomisi, yaşadıkları coğrafya, soyları ve özellikle savaşçı hususiyetlerinin öne çıkarılmasının yanında, Türklerle Araplar arasında çetin mücadelelerin olacağına dair geleceğe yönelik haberlerin yoğun olarak literatüre aksettiği görülür. Türkler'in fizikî özellikleri ve zor şartların üstesinden geldikleri gibi toplumsal melekelerine işaret eden bu tür bir rivâyette şu sözler yer alır:

"..Ümmetimi yüzleri yuvarlak ve etli, gözleri çekik ve küçük, yüzleri sanki derilerle kaplı kalkan gibi olan bir kavim sürüp kovalayacaktır. Onlar üç defa Arap yarımadasına ulaşacaklardır. İlkinde onların önlerinden kaçmayı başaranlar kurtulacak, ikincisinde hücum edilenlerden bir kısmı helâk olacak, bir kısmı da can-

⁸⁴ J. Strzygowski'ye göre doğudaki kubbeler ve yuvarlak ve konik kümbetler başta olmak üzere birçok mimarî ve süsleme unsurlarının kaynağı gökkubbeyi temsil eden Türk kubbesidir; bk. J. Strzygowski, *Eski Türk sanatı ve Avrupa'ya etkisi* (çev. C. Köprülü), Ankara ts., 42-47.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlâ ve ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), Riyâd 1988, I, 446; İbnü'l-Fakih, 484; Taberî, *Tarih*, XI, 14; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut 1401, IV, 340; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, Beyrut 1972-3, III, 68; İbn Hacer, *Mukaddimetü Fethu'l-bârî* (M. F. Abdülbâkî-K. M. el-Hatîb), Beyrut 1379, 92; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 396; N. Bozkurt, "Çadır", *TDİA*, VIII, 159. *Tarîhu Vâsıt*'ta Ümmü'd-Derdâ adlı hanımın Dımaşk mescidinde bir Türk çadırında itikafa girdiği kaydedilir; bk. Bahşel, *Tarîhu Vâsıt* (nşr. G. Avad), Beyrut 1986, II, 76.

⁸⁶ E. Esin, *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi*, s. 148.

⁸⁷ Kalkaşendî, IV, 310; A. Ateş, "Arap yazı dilinde Türkçe kelimeler", 26-31.

larını kurtaracaklar, üçüncüsünde ise onların kökleri kesilecektir.⁸⁸ Bu kavim Türkler'dir. Nefsim yeç-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, onlar atlarını müslümanların mescidlerinin direklerine bağlayacaklardır."⁸⁹

Sağlam hadis metnine ulaşmak için rivâyetleri metin ve senet bakımından inceleyen İbn Ebû Hâtim (ö. 938) tarafından münker kabul edilen⁹⁰ bu rivâyete ilâve olarak şu bilgiler de kaynaklarda yer alır:

"Ümmetimin bir kesimi üzerinden bir köprü olacak olan Dicle nehrinin yakınında Basra adı verilen yere ineceklerdir. O şehrin halkı çoğalacak ve hicret edenlerin bir yürdu olacaktır. Âhir zamanda ise yüzleri geniş, gözleri küçük olan Kantûraoğulları ormanları bol olan bu nehrin kıyısında konaklayacaklardır. O şehrin halkı üç kesime ayrılacak, bunlardan ilki ineklerin kuyruklarına takılıp çöle giderek helâk olacak, ikincileri kendileri için gelenlerden teminat alarak kafir olacaklar, üçüncüleri ise, aileleriyle birlikte gelenlerle mücadeleye koyulacaklardır. Onlardan bir kısmı hayatlarını kaybedecekler, bir kısmı da gelenlere üstün geleceklerdir."⁹¹

Bu konuyla ilgili haberlerin başka bir versiyonunda ise bunların üç kesime ayrılacakları, bunlardan bir kısmının Şam'a, bir kısmının Hicâz'a, bir kısmının da Arap topraklarının bâdiyesine sığınacakları bilgisi verilir. Irak'ta kalanların tahıl ve dirhem nâmına birşey bulamayacakları da ilâveten kaydedi-

88 Burada yer alan "yestâlimu" tabiri Z. Kitapçı tarafından "istilalar son bulacak" şeklinde zorlama ve hatalı bir anlam yüklenerek çevrilmiştir (Z. Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, 41). Oysa, buradaki kullanılışı "bir kavmin kökünün kesilmesi" manasındadır ve lugatlerde "birşeyden hiçbir eser kalmaması" olarak açıklanmıştır, bk. Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs* (nşr. M. A. Han ve dgr.), III 204; İbn Manzûr, I, 800; XII, 340-341.

89 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 348; Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten li-Nuaym b. Hammâd* (S. E. ez-Zühri), Kahire 1412, II, 678; Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü'l-fiten ve'l-melâhim*, Riyad 1416, IV, 872; Ebû Bekir er-Ruvyânî, *Müsned* (nşr. E. A. Ebû Yemânî), Kahire 1416, I, 77; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 607-8.

90 İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs* (M. el-Hatîb), Beyrut 1405, I, 484. Zayıf bir râvinin güvenilir kimsenin rivâyetine ters düşecek şekildeki nakline münker hadis adı verilir.

91 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 40, 44; Ebû Dâvûd, "Melâhim" 10; Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü'l-fiten ve -melâhim*, IV, 913; Nuaym b. Hammâd, II, 677. Ahmed b. Hanbel râvinin Basra mı, yoksa Busayra mı olduğu hususunda şüpheye düştüğünü kaydeder.

lir.⁹² Söz konusu bu rivâyetlerde, Türkler'in zor şartlar altında yaşamayı başardıkları, onların fizyolojik özellikleri ve kullandıkları bazı aletler başta olmak üzere genelleştirilmiş haberler de yer alır.⁹³

Çeşitli tasvir farklılıkları gösterse de zikredilen bilgiler "Türkler ile savaş"⁹⁴ veya "fitneler ve kıyâmet alametleri"⁹⁵ başlıkları altında kaynaklarda yer almıştır.⁹⁶ Gerek lafız ve gerekse içerik bakımından benzerlikleri olan bu rivâyetlerde nitelenen Türkler ile "kahramanlığı destanlaşacak veya şiddetli geçecek savaş" anlamındaki "el-fiten ve'l-melâhim"⁹⁷ haberlerine konu olan Türkler aynı olmalıdır: Buna göre, "melâhim" beş tanedir. Bunlardan ikisi geçmiştir, diğerleri ise Türkler, Rumlar ve Deccâl tarafından üstlenilecektir ve

92 Nuaym b. Hammâd, II, 681; Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü'l-fiten ve'l-melâhim*, IV, 913. Benzer bir haberde Nuaym b. Hammâd şunları kaydeder: "..Ümmetimi sürüp çıkaracak olanlar Cezîretü'l-Arab'a üç defa ineceklerdir. İlkinde önlerinden kaçanları sürecekler, ikincisinde her iki taraftanda bir kesim helâk olacak, üçüncüsünde ise kökleri kesilecektir. Bunlar Türkler'dir ve müslümanların mescidlerine atlarını mutlaka başlayacaklardır." Nuaym b. Hammâd, II, 678. Başka bir rivayette de bunların bir kısmının Şam'a sığınacakları kaydedilir.

93 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 300, 475; Buhârî, *Sünen*, "Cihâd", 95-6; Müslim, *Sünen*, "Fiten", 18. Türkler'in yüzlerinin etli, kalın, geniş ve yuvarlak olduğu için kalkana benzetilmiştir. Türkler'in tabaklanmamış deriden mamul olan ve Arap kültüründe bilinmeyen ayakkabıları için ise "kıl ayakkabı" tanımlaması yapılmıştır. Türkler'in uzun olan saçlarının ayakkabılarına kadar inerek örtmesinden ve memleketlerine çok kar yağmasından dolayı bu adın verildiği ileri sürülür. Türkler'in uzun saçlı ve sakallı oldukları sık sık vurgulanır. Öte yandan yüzleri küçük olan Türkler'in burunlarının kısa ve yassı olduğu, yüzlerini deri ile görünmemesi için örttüikleri ve deriden mamul kalkanlarını yanlarından hiç ayırmadıkları da ilâve bilgi olarak verilir; bk. İbn Manzûr, X, 220; İbnü'l-Esîr Mecdüddîn, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser* (nşr., M. M. et-Tanâhî-T. A. ez-Zâvî), Kahire 1963-5, III, 123. Zemahşerî, *el-Fâik*, II, 15; III, 128; İbnü'l-Fakih, 635-636; İbn Hassûl, 40/25.

94 Buhârî, *Sahih*, "Cihâd", 95; Ebû Dâvud, *Sünen*, "Fiten", 9. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 175-6.

95 Müslim "Fiten", 18; Tirmizî, *Sünen*, "Fiten", 40; İbn Mâce, *Sünen*, "Fiten", 36.

96 Zikredilen kaynaklardaki rivâyetlerin hemen tamamı farklı metinlerle *Müsned*'de yer alır, bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 4, 7; II, 239, 300, 319, 475, 493, 530; III, 31; V, 69-70, 271.

97 Fiten ve melâhim kavramı hadis edebiyatında "sosyal ve ahlakî çözüme" yanında "müslümanların iktidar uğruna birbirlerine giriştikleri siyasî mücadele, siyasî-sosyal kargaşa anlamında kullanılmıştır. Fitenin müslümanlar arasındaki veya yakın gelecekteki mücadeleleri, melâhimin ise yabancılarla müslümanlar arasındaki veya uzak gelecekteki mücadeleleri açıklamak anlamlarına geldiği kaydedilir. Geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, XII, 537; Ahmed Naim, "Mukaddime", *Tecrid-i sarîh tercemesi*, Ankara 1984, I, 98-9; İ. Çelebi, "Fiten ve melâhim", *TDİA*, XIII, 149-153.

Deccâl'dan sonra yoktur.⁹⁸ Türkler iki hurûc hareketi gerçekleştirecekler, ilkinde Azerbeycan'ı tahrip edecekler diğer ikisinde ise Fırat'a yöneleceklerdir.⁹⁹ Kaynaklarda "fiten" ve "melâhim" başlıkları altında yer alan haberlerden özellikle geleceğe dair olanların ihtiyatla karşılanması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁰⁰ Bu haberlerin genellikle neticesi, "Türkler ile savaşılmadan kıyamet kopmayacak, Araplar'ın üstünlüğü Türkler tarafından sona erdirilecektir"¹⁰¹ ve bu Araplar'ın başına gelmiş ve gelecek en büyük kötülüktür"¹⁰² şeklindeki hükümler olmuştur. İbn Kesîr'in daha önce Türkler'le başlayan mücadelelerin haberlerine "Türkler'e karşı yapılan ilk gazve" başlığı altında zikredilen hadisleri de kaydederek başlaması bu meyanda dikkat çekici bir husustur.¹⁰³ Türkler ile Araplar arasında gerçekleşecek mücadelenin ana eksenini olarak ise Dicle ve Fırat nehirlerinin çevresi gösterilmiştir.¹⁰⁴ Fiten'i müslümanlar arasında çıkan iç savaş, sosyal kargaşa, melâhim'i ise müslümanlar ile gayri müslimler arasında yapılan mücadeleler olarak gören İbn Teymiyye'ye göre Türkler ile savaşı bizzat Hz. Muhammed emretmiştir ve onlarla girişilecek mücadelede Sâsânî yayları başta olmak üzere kullandıkları malzemenin aynen kullanılması gereklidir.¹⁰⁵ Buradan hareketle Türkler'in silah yapımında uzman oldukları da sık sık vurgulanmıştır.¹⁰⁶ Konuyu hadis literatüründe oluşmuş olan "Türk" tipi açısından değerlendiren Nevevî'ye (ö. 627/1230) göre bu rivâyetler, Hz. Muhammed'in geleceğe ait

98 Üç adet olduğu ikisinin geçtiği, geri kalanının ise el-Cezîre'de Türkler ile olacağı veya sadece Türkler ile ilgili olanının kaldığı kaydedilmiştir; bk. Nuaym b. Hammâd, I, 221; II, 548.

99 Nuaym b. Hammâd, I, 221.

100 Ahmed Naim, "Mukaddime", *Tecrid-i sarîh tercemesi*, Ankara 1984, I, 98-9; İ. Çelebi, "Fiten ve melâhim", *TDİA*, XIII, 149-153.

101 Ebû Ya'lâ, *Müsned* (H. S. Esed), Dımaşk 1984, XIII, 366. Heysemî hadisin sened yönünden problemli olduğunu söyledikten sonra rivayeti kaydetmiştir; bk. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, Beyrut 1967, V, 304.

102 bk. Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü'l-fiten ve'l-melâhim*, IV, 936-7.

103 İbn Kesîr, VII, 126-127.

104 Bu hususa ait diğer bir rivâyet şöyledir: "Türkler'in kesik kulaklı atlar üzerinde gelip atlarını Fırat ile Dicle'nin birleştiği yere bağladıklarını görür gibi oluyorum." Diğer bir rivâyette ise Dicle nehri ile Basra şehri öne çıkarılmakta ve Türkler'in Basra'yı üçe bölecekleri kaydedilmektedir; bk. Nuaym b. Hammâd, II, 677-684.

105 bk. İbn Teymiyye, *Mecmû fetâva* (nşr. A. b. Muhammed), Riyad 1381-86, XIX, 60; Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (tr. A. Özel), İstanbul 1990-92, II, 136.

106 Taberî, V, 298; İbnü'l-Fakih, 639; İbn Kesîr, IX, 146; Mes'ûdî'den nakleden R. Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, 33.

haber verebileceğinin kanıtıdır.¹⁰⁷ Nevevî'nin bu yaklaşımı aynı zamanda zikredilen rivâyetlerin önemli bir kısmının hadis kitaplarında, kıyamet alâmetleri ve geleceğe ait haberlerin toplandığı bab başlıkları altında yer almış olmasının da bir açıklaması olabilir.

Zikredilen rivâyetlere bağlı olarak ortaya çıkan "Türk" tipi ile, bazen buna bağlı olarak değerlendirilen Kantûraoğulları¹⁰⁸ tasviri arasında bağlantı kurularak benzerlikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Genellikle birbirlerinin tekrarı olan bu bilgilerde Türkler bazen Deylemler¹⁰⁹ bazen de Moğollar ile aynı soya dayandırılmışlardır.¹¹⁰ Burada dikkat çeken en önemli husus, günümüzdeki anlayışın¹¹¹ zıddına Türkler'in Türk-Moğol ırkına mensup oldukları şeklindeki kanaattir. Buradan yola çıkılarak Hz. Muhammed tarafından tasvir edilen Mongoloid-Türk tipinin *Kitâb-ı Mukaddes* 'te geçen

¹⁰⁷ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Kahire 1972, XVIII, 37; *Avnü'l-ma'bûd*, II, 277. Hz. Muhammed'in gelecekte vukû bulacak bütün fitne ve şerhleri birer birer haber vermesinin imkansız olduğu başta Kur'an olmak üzere İslâm'ın temel kaynaklarında vurgulanır. Kur'an'da ğayb kavramı insanın kavrayış alanının ötesinde bulunan ve onu aşan hakikatin tüm safhalarını ifade etmek için kullanılır. Bundan dolayı Kur'an'da zaman ve mekan kaydı olmaksızın her türlü olayın ve gelecek bilgisinin Allah'a ait olduğu (el-En'am, (6), 59) ve Allah'ın elçilerinden dilediğine gelecekte haber verebileceği vurgulanır (Âli İmrân, (3), 179). Bununla birlikte burada yer alan "rusûl" lafzının zikredilen anlamda peygamberler şeklinde sınırlandırmanın doğru olmadığı ve Allah'ın elçileri dışında bazı seçkin kullarını da gaybî bilgiye muttali kılabilceği ve bunun Kur'an ifadeleriyle çelişmediği görüşleri de ileri sürülür; bk. İbn Haldun, 108 vd.; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, IX, 504-505; Çelebi, "Fiten ve melâhim", *İslam Ansiklopedisi (TDİA)*, XIII, 150-151; M. Esed, 38, 128.

¹⁰⁸ Araplarla savaşacak Türkler'e bu ad verilmiştir. Bazı rivâyetlerde Kantûra adı zikredilmemiştir, bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 40; Tirmizî, *Sünen*, "Fitne", 33; Ebû Dâvud, *Sünen*, "Melâhim", 10; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (nşr., K. Y. el-Hût), Beyrut 1989, VII, 476, 481. Kantûra' isminin kimlere ait olduğu hususu tartışmalıdır ve israiliyat izleri taşımaktadır. Türk ve Çinliler'in ortak adı olduğuna dair görüşlerin yanında, bu iki kavmin Hz. İbrâhim'in bu adı taşıyan bir cariyesinden türedikleri şeklinde görüşler de vardır, bk. İbnü'l-Fakih, 639-640; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 119; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 600; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-eser*, IV, 113; Cevad Alî, I, 449.

¹⁰⁹ Etnik kökenleri tam olarak tesbit edilmemişse de, Deylemler'in Türkler ile aynı kökten gelmedikleri tarihen sabittir. Bu husus Deylemler'in yaşadıkları coğrafyayı çok iyi tanıyan ve Türkler'in askerî meziyetleri hakkında yazmış olduğu *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk* adlı eseriyle tanınan İbn Hassûl tarafından tasrih edilir, bk. İbn Hassûl, 30-37/19-24.

¹¹⁰ bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 406; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 454; Şeşen, "Eski Araplar'a göre Türkler", 30.

¹¹¹ Türk tarihine ait kaynaklara göre Türkler beyaz ırka mensupturlar; bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 29.

ve adı zikredilmeyen kavim olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Bunun delili de Dede Korkut hikayelerinde Kantûralı'nın ağzından açıklandığı üzere Türkler'in yanlarında taşıdıkları malzemenin, zikredilen haberler ve *Kitâb-ı Mukaddes* ile benzerlik arzemesi ve Ortaçağ'daki Türk ve Moğollara tamamen uymasındır.¹¹² Ebû Dâvud (ö. 275/889) ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) "Türkler ve Habeşliler'i savaşa tahrik etmeden (kışkırtmadan) nehiy" başlığı altında eserlerine aldıkları; "Habeşli ve Türkler'le karşılaştığınız zaman onları kendi hallerine bırakınız"¹¹³ şeklindeki rivâyette, Türkler ile Habeşliler savaş konusundaki yetenekleri bakımından öne çıkarılır ve bu konularda onların önüne geçilmemesi tavsiye edilir. Söz konusu rivâyetler dikkatle incelenince, Habeşliler hakkında Arap yarımadasında oluşan tasvirlerin daha sonra önemli ölçüde Türkler için kullanıldığı sonucu çıkar. Diğer taraftan Türkler ile Habeşliler'i özdeşleştiren bu anlayış, daha sonraki dönemlerde Moğol istilâları sebebiyle Türklerle Moğolları özdeşleştiren bir şekle dönüşür. Bu bağlamda bu iki kavmi küçültmek ve medenî olmadıklarını vurgulamak için "amacı olmayan topluluk" veya "köylü" anlamında "râbidân" adının verilmesi şeklindeki anlayışın oluşmasına bu haberlerin kaynaklık ettiği kabul edilebilir.¹¹⁴

İslâm öncesi dönemden Emevî hakimiyetinin ortasına kadar Arap edebiyatında Türkler hakkında kalıplaşmış bilgilerin dışına çıkılmadığı ve zikredilen bilgilerin Araplar'ın tasavvurlarında uzun bir zaman diliminde olduğu söylenebilir. Arap edebiyatında Türk kavramı veya betimlemesi, iki kavim arasında yoğun mücadelelerin olduğu ve Türkler'in İslâm'ı kabul etmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkmış, iki kavim arasında sıcak temasların artmasıyla birlikte Türk tanımlamalarında bir artış görülmüştür. Özellikle

¹¹² bk. *Kitâbı Mukaddes*, "Tesniye", (28), 49; "İşâya", (5), 26-28; M. Ergin, *Dede Korkut kitabı*, Ankara 1958, I, D. 189, 7-9; S. Erdem, "Çiviyazılı belgeler", 896-897. Bu görüş doğru kabul edilirse yukarıda zikredilen Dicle'nin kenarına atların bağlanması Moğol istilâsı ile bağlantısı ortaya çıkar ki, bunun doğru olması ihtimal dışıdır. Cengiz Han ve torunu Hülâgû'nun İslâm dünyasındaki tahribatıyla bağlantı kurulması, kanatimize göre Moğol istilâlarının İslâm kültür ve medeniyet tarihine ait eserlerin tahribinin insanların hafızalarında bırakmış olduğu izlerle ilgili olduğudur.

¹¹³ Ebû Dâvud, *Sünen*, "Melâhim", 9; Nesaî, *Sünen*, "Cihâd", 42; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 176; Taberânî, X, 181; XIX, 375 (İbn Hacer'in senet yönünden tenkidi için bk. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Beyrut 1995, II, 347; a. mlf., *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut 1984, XII, 125). Rivâyette kastedilen anlamın geç dönem edebiyat kitaplarında da kullanıldığı dikkat çekmektedir; bk. A. Bağdadî, *Hizânetü'l-edeb*, (nşr. A. Harûn), Kahire 1967, II, 413.

¹¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII, 149; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 829; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-eser*, II, 184.

hadis literatüründe karmaşık bir hale gelen Türkler ile ilgili bu ifadelerin, kategorik olarak olumlu ve olumsuz nitelendirmeleri bir arada içerdiği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte olumsuz olarak değerlendirilebilecek tasvirlerin önemli bir kısmını, zaman içerisinde olumlu gören bir eğiliminin öne çıktığı da dikkati çeker. Arap nesrinin en büyük temsilcilerinden olan Câhiz bu eğilimin en önemli temsilcilerinden birisidir ve bu konuda şunları kaydeder:

*"..Türk süvarîlerinin Irak hurmalıklarına ne yapacakları hakkında bize gelén haberleri duymuşsunuzdur. Bu hadisler insanların Türkler'den korkmaları için söylenmiştir. Şimdi ise onlar İslâm'ın yardımcısı, kalabalık orduları, halifelerin sığınağı, sağlam kalkanı oldu."*¹¹⁵

Türk hakimiyetine kadar Arap kaynaklarında Türkler'i aşağılayan ifadelerin yanında zikredilen bu anlayışın gittikçe yaygınlaştığının bir işareti de, Filistin'in Gazze şehrinde olan İbrahim b. Yahyâ'nın sözlerinde şu şekilde ortaya çıkar:

*"Türk askerlerinden bir grup bahadır hücumla kalkınca, onların naraları yanında yıldırımın ne gürültüsü, ne de sesi akla girer; Onlar öyle bir millettirler ki, kendilerine iyi davrananlara karşı melek gibi olurlar, kendilerine hücum edilecek olursa ifrit kesilirler."*¹¹⁶

Kaşgarlı Mahmûd da, eserine aldığı hadislerden birisi olan "Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır" rivâyetini, doğruysa Türk dilini öğrenmenin gerekli olduğunu, doğru değilse aklın bunu emrettiği şeklinde yorumlayarak bu gibi rivâyetlerin her şekilde kültür tarihi bakımından önemli olduğunu vurgulamak istemiştir.¹¹⁷

Esâsen, Türkler hakkında Arap kaynaklarında yer alan bu rivâyetlerin sıhhat ve doğruluğundan çok, tarih içinde Arap muhayyilesinde oluşan Türk tasavvurunun geçirmiş olduğu değişiklikleri takip ve ona kazandırdığı içerik ve boyut bakımından önemli olduğu unutulmamalıdır. Daha ziyâde derlendik-

¹¹⁵ Câhiz, *Fezâilü'l-etrâk*, 75-76/85.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 666-667; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, Beyrut 1992, X, 15-16.

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lûgat-it-Türk tercümesi* (çev. B. Atalay), Ankara 1985, I, 3-4.

leri zamanlardaki hüküm ve kanaatleri aksettiren bu rivâyetler, İslâm tarihi içinde Türkler'in giderek artan rollerini tesbit açısından da önemlidir.

Türk-Arap ilişkilerinin siyasî ve askerî mücadelelerle geçen bu ilk döneminde, Arap edebiyatında Türkler ile ilgili yer bulan tarif ve tasvirlerin daha çok savaş ve onunla ilgili konular üzerinde yoğunlaşmasına ve efsaneye geçişin çoğu kez birbirine karışmasına şaşmamak gerekir. Bu bağlamda, olumlu ve olumsuz tasvirlerden yola çıkarak Arap tasavvurunda Türkler'in "öteki" haline gelip gelmedikleri ile, "Türk korkusu" ve "hakimiyeti kaybetme" çerçevesinde mevcut bu imaja ne gibi eklemelerin yapılmış olduğu soruları ise bir başka yazıda cevaplanmaya çalışılacaktır.